

ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ Η Η ΤΕΧΝΗ ΝΑ ΠΑΙΖΕΙΣ ΣΕ ΔΥΟ ΤΑΜΠΛΩ¹

Pascale Casanova*

Προερχόμενη από τη δομιστική κριτική της δεκαετίας του '60, μια καινούρια ακαδημαϊκή διεθνής, παίζοντας με τη διπλή καλλιτεχνική και πανεπιστημιακή της ιδιότητα, πραγματοποίησε, μέσα από συνέδρια και επετειακές εκδηλώσεις, την απίθανη ανάμειξη εμπορικής επιτυχίας και πνευματικής εγκυρότητας.

Η ΕΛΕΥΣΗ της «πνευματικής διεθνούς» που τα χρόνια του '20 οραματιζόταν ο Larbaud, υπό τη μορφή μιας κοσμοπολίτικης και πεφωτισμένης ελίτ που θα έκανε τις εθνικές προκαταλήψεις να σιωπήσουν και θα εννοούσε την ελεύθερη κυκλοφορία πολιτιστικών αγαθών, δεν είναι πλέον σήμερα παρά ένας ευσεβής πόθος, εκποτισμένος από τις επιταγές της διανομής σε διεθνές επίπεδο που φοράει τη μάσκα του διεθνισμού. Υπάρχει βέβαια σήμερα η διεθνής λογοτεχνία, καινούρια ως προς τη μορφή και τις επιδράσεις της, που κυκλοφορεί εύκολα και γρήγορα σε ολόκληρο τον κόσμο χάρη στις σχεδόν ταυτόχρονες μεταφράσεις και γνωρίζει τεράστια επιτυχία διότι το «αποεθνικοποιημένο» περιεχόμενό της μπορεί να γίνει κατανοητό παντού χωρίς τον κίνδυνο παρανοήσεων: περνάμε όμως έτσι, από το διεθνισμό στις λογοτεχνικές εισαγωγές-εξαγωγές, λοξοδρομώντας μέσα από τη μοναδική αποτελεσματική πνευματική πολυεθνική: την ακαδημαϊκή διεθνή.

(Προφανώς εδώ δεν εννοούμε τα «Best sellers του φτωχού», όλα αυτά τα αμερικάνικα τις περισσότερες φορές προϊόντα, που πωλούνται κι αυτά σε εκατομμύρια αντίτυπα ανά τον κόσμο και απευθύνονται σ' ένα τεράστιο λαϊκό κοινό, τα οποία όμως καθώς φέρουν την ετικέτα «best seller» πριν ακόμα αρχίσουν να πωλούνται, αποκλείονται εξαρχής από το λογοτεχνικό ανταγωνισμό και δεν αποτελούν αντικείμενο καλλιτεχνικών αξιώσεων.)

Ο κύκλος των δομιστών

Ο Umberto Eco με το βιβλίο του το *Όνομα του Ρόδου*², ο David Lodge με το *Μικρόκοσμος*³, ο Franco Ferrucci με το *Η Δημιουργία, αυτοβιογραφία του Θεού*⁴, ακόμα και ο Milorad Pavić με το *Λεξικό των Χαζάρων*⁵ καθώς και ορισμένοι άλλοι, είναι σήμερα, σε διαφορετικό βαθμό ο καθένας αλλά και σε διαφορετικά είδη, διεθνώς γνωστοί συγγραφείς βιβλίων μεταφρασμένων σχεδόν παγκοσμίως, και έχουν όλοι τους την κοινή ιδιότητα να ανήκουν στην πανεπιστημιακή διεθνή, το παγκόσμιο campus όπως λέει ο David Lodge, του οποίου η παραγωγή δεν γνωρίζει σύνορα. Είναι όλοι καθηγητές της λογοτεχνίας και ακολουθούν διεθνή σταδιοδρομία στην Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες: στον επαγγελματικό τους χώρο είναι γνωστοί για τις κριτικές

τους εργασίες και κυρίως διότι συμμετείχαν στη διάδοση και την εφαρμογή στη λογοτεχνία δομιστικών θεωριών που ήταν της μόδας τις δεκαετίες του εξήντα και του εβδομήντα.

Ο Umberto Eco, όπως καλά γνωρίζουμε, εκδίδει συστηματικά ένα βιβλίο σημειολογίας το χρόνο, πράγμα που του εξασφαλίζει την ενεργό ακαδημαϊκή του ένταξη: ο David Lodge είναι γνωστός στην Αγγλία ως «literary theorist» (θεωρητικός της λογοτεχνίας) και έχει δημοσιεύσει αρκετά βιβλία όπως για παράδειγμα το *The Uses of Structuralism* όπου, παρουσιάζει το γαλλικό δομισμό και τις φορμαλιστικές προσεγγίσεις της αφήγησης για ένα άγγλο-σαξωνικό κοινό: ο Franco Ferrucci, Ιταλός, διδάσκει από καιρό στις Ηνωμένες Πολιτείες όπου και έχει δημοσιεύσει πολλά βιβλία ιστορίας της λογοτεχνίας. Ακόμα κι αν σήμερα επιδεικνύει μια αδιαφορία για το δομισμό, ομολογεί⁶ ότι είχε παρευρεθεί στα περίφημα συνέδρια του Urbino, όπου συγκεντρώνονταν οι υπέρμαχοι του σημειολογικού agglornamento:

μάλιστα ο Franco Ferrucci είναι εκείνος που κάλεσε τον Eco για πρώτη φορά σε αμερικάνικο πανεπιστήμιο. Ο Milorad Pavić, Σέρβος πανεπιστημιακός, δεδομένης της θέσεώς του στον κλειστό χώρο των κομμουνιστικών χωρών, δεν ανήκει σ' αυτήν την αδελφότητα παρά κατά τρόπο περιθωριακό: η έδρα του όμως, στο πανεπιστήμιο του Βελιγραδίου ως ειδικού της σέρβικης λογοτεχνίας του 17ου, 18ου και 19ου αιώνα καθώς και το σχετικό άνοιγμα του γιουγκοσλαβικού καθεστώτος τον οδήγησαν να ενδιαφερθεί για τις νέες θεωρίες που κυριαρχούσαν στους φιλολογικούς κλάδους της Δύσης, κι έτσι συμμετείχε κι αυτός, στα συνέδρια του Urbino⁷.

Η διεθνής των go-between

Η κοινή διαδρομή και προβληματική τους εξηγεί πιθανώς γιατί όλοι τους επένδυσαν στο μυθιστορηματικό τους εγχείρημα απ' ενός μεν τα επιτεύγματα της ακαδημαϊκής κριτικής που τις προηγούμενες δεκαετίες είχε χαρακτηριστεί πρωτοποριακή, καθώς και τις μεθόδους που πηγάζουν από τις θεωρίες για την ανάγνωση και τη γραφή που προέρχονται από τη δομική γλωσσολογία. Αντί να χρησιμοποιήσουν τις καινούριες προσεγγίσεις για να μεταβάλουν τη σχέση με τα ιερά κείμενα του λογοτεχνικού πανθέου, αντί να προαγάγουν μιαν επανάσταση στην κριτική έτσι ώστε, να μπορέσει να ανανεωθεί η σχέση με τη λογοτεχνία, αντίθετα χρησιμοποίησαν την αναστοχαστικότητα της κριτικής, τη διερώτηση της ίδιας της μορφής του μυθιστορητήματος και του προσορισμού του, για να ξαναβρούν το μυθιστορηματικό ακαδημαϊσμό. Αναγνωρισμένοι ειδικοί όλων των λογοτεχνικών τεχνικών που έχουν ιστορικά αποθησαυριστεί, επανέφεραν εν λειτουργία παλιές λογοτεχνικές συνταγές και επινοήσεις, διαδικασίες κατάλληλες για την κατασκευή ενός «ευγενούς» προϊόντος μέσα από αφηγήσεις που δεν ανανεώνουν παρά μέσω της παρωδίας ή της αντιγραφής. Όλα αυτά τα βιβλία επέτρεψαν στους συγγραφείς τους να παίξουν θριαμβευτικά σε δύο ταμπλώ: στο ταμπλώ του «επιστημονικά» σοβαρού και λογίου που τους οδήγησε στην έκδοση ακαδημαϊκών συγγραμμάτων

και στο ταμπλώ της «τέχνης» που τους επέτρεψε να βγουν από τον «πανεπιστημιακό μικρόκοσμο» και να απονεύμουν στους εαυτούς τους τον πολυπόθητο τίτλο του δημιουργού.

Η ανέλιξη και τεράστια επιτυχία του Eco με το *Όνομα του Ρόδου* επέτρεψε την ανάπτυξη και τον πολλαπλασιασμό των υπολοίπων: «απρόσμενο best seller» κατά την τυπολογία του Pierre Nora⁸, «είναι δηλαδή ένα βιβλίο που ξεφεύγει από τα καθιερωμένα κυκλώματα διανομής», κι έκτοτε αυτό το μυθιστόρημα είναι η απαραίτητη αναφορά για όποιον επιδιώκει να μπει στην ίδια κατηγορία. Ο Umberto Eco αναδεικνύει σήμερα, σε διεθνές δίκτυο, όλους τους συγγραφείς που έχουν τις ίδιες ιδιότητες μ' αυτόν, εγγυούμενος γι' αυτούς μέσω προλόγων και παρένθετων άρθρων: η διπλή του ταυτότητα ως επιτυχημένου συγγραφέα και διάσημου πανεπιστημιακού του επιτρέπουν να παρεμβαίνει για να συνδέσει το πανεπιστημιακό κοινό που ήδη έχει κατακτήσει με το ευρύ κοινό. Αποδεχόμενος να παίξει το ρόλο του go-between, δίνει στους ακαδημαϊκούς συγγραφείς μιαν επίφαση καλλιτεχνικής αναγνώρισης, διαβεβαιώνοντας ταυτόχρονα το ευρύ καλλιέργημένο κοινό.

Μια δήλωση του Eco εμφανίζεται στο οπισθόφυλλο της γαλλικής έκδοσης του βιβλίου του Franco Ferrucci, *Η Δημιουργία, αυτοβιογραφία του Θεού*: «Δύο χιλιάδες χρόνια θρησκευτικής καλλιέργειας και φιλοσοφίας αντιμετωπίζονται σ' αυτό το βιβλίο σαν να παράγονται για πρώτη φορά... Ούτε οι Μούσες δεν θα μπορούσαν να προβλέψουν ότι η ζωή αυτού του ξεχασιάρη Θεού θα ήταν ένα τέτοιο αριστούργημα». Πρόκειται για μιαν εξαιρετική σκηνή της επιχειρούμενης από τους δύο συγγραφείς υποκατάστασης της μιας τάξης από την άλλη: της μεταφοράς των θεωρητικών και κριτικών κατηγοριών που σνιπιτούν τη βάση της καθηγητικής γνώσης στον κόσμο της μυθιστορηματικής δημιουργίας. Διαστροφή, με την πραγματική έννοια της λέξης, της λογοτεχνίας από την κριτική, καθώς οι θεωρητικές τους γνώσεις γύρω από τη λογοτεχνία τους επέτρεψαν να μιμηθούν μια δημιουργική διαδικασία και να την πραγματοποιήσουν με τεχνητό τρόπο. Το σχέδιο του Ferrucci να διηγηθεί όλη την ιστορία του κόσμου από την οπτική του Θεού με ειρωνικό τρόπο, συναντάει ακριβώς το εγχείρημα του Eco στο *Όνομα του Ρόδου* (και αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο για το *Εκκρεμές του Φουκώ*⁹, που ήταν πολύ καλύτερα σχεδιασμένο): πρόκειται για τη συγγραφή εγκυκλοπαιδικών βιβλίων στα οποία η πυκνότητα των λόγων αναφορών σε συνδυασμό με μια μορφική έρευνα επιφανείας που στην ουσία χρησιμοποιεί όλα τα «τρικ» που περιλαμβάνονται στην εξήγηση πανεπιστημιακών κειμένων, προσδίδει κάθε επίφαση ακαδημαϊκής σοβαρότητας. Απαραίτητα επίσης, εννοείται, προσδίδει και τα σημάδια της αριστοκρατίας του πνεύματος: εκατοντάδες λατινικών ρησίων, αναφορές –στο βιβλίο του Ferrucci– στον Ηράκλειτο, στον Βούδα, στον Σενέκα, στον Δάντη, στον Φρόντ, στον Αϊνστάϊν... Τα επιστημονικά και ιστορικά κείμενα επιστρατεύονται με τεκμηριωμένο αλλά και αυθαίρετο τρόπο, σαν να έχουν ως κύριο και παράδοξο κίνητρο τόσο την επίδειξη μιας οικονομικής καλλιέργειας (κοινό γνώρισμα όλων αυτών των βιβλίων είναι ό-

τι είναι ογκώδη) όσο και μια ψευτοάνεση απέναντι σε μια γνώση που ο ανυποψίαστος αναγνώστης μπορεί να θεωρήσει στα μέτρα του. Η πιο τέλεια υλοποίηση αυτής της διπλής πρόθεσης είναι ο μηχανισμός της παρωδίας που έθεσε σε κίνηση ο Umberto Eco. Διατείνεται ότι δίνει πρόσβαση σε μια λογιστική πέραν του μέσου όρου, ενώ ταυτόχρονα υπογραμμίζει ειρωνικά τον φιλοπαίγμονα χειρισμό αυτής της εγκυκλοπαιδικής γνώσης. Παρωδία, προσομοίωση της πραγματικότητας, παρεisdύσεις του συγγραφέα, αναστοχαστικότητα και ειρωνία επιστρατεύονται για να υποταχθεί τελικά καλύτερα το σύνολο στις αρχές οκτώδομης της λογοτεχνίας ευρείας κυκλοφορίας.

Οι ακαδημαϊκές δάφνες

Ο David Lodge, παίρνοντας ως αντικείμενο μυθιστορηματικής επινόησης την πανεπιστημιακή διεθνή, χρησιμοποιεί το ίδιο υλικό με

άλλον τρόπο. Αντί να δανειστεί τα επιτεύγματα των σημειολογικών θεωριών για να κατασκευάσει ένα λογοτεχνικό προϊόν του οποίου η απήχηση θα είναι αν όχι προσχεδιασμένη τουλάχιστον προβλέψιμη, παίρνει ως αντικείμενο αυτούς που παρήγαγαν και διέδωσαν αυτήν την θεωρητική κουλτούρα, μετερχόμενος όλα τα μέσα της πανεπιστημιακής κουλτούρας, με την ευφύεστατη πρόφαση ότι κάνει το περιγραφόμενο αυτό σύμπαν να ταυτιστεί με το λόγο που το συγκροτούν. Στον πρόλογο του, ο Eco εξηγεί ότι το *Small World* έχει γίνει ένα «βιβλίο θρησκεία» διότι «ερευνητές και καθηγητές όλων των πανεπιστημίων του κόσμου διαβάζουν το *Small World*. Το διαβάζουν διότι λέει την αλήθεια για το διεθνή μικρόκοσμο τους... Αν αγνοείτε σε ποιο βαθμό μπορεί να είναι μυθιστορηματικό το σύμπαν

των πανεπιστημιακών συνεδρίων, διαβάστε τον Lodge. Θα έχετε κατακτήσει έναν κόσμο... Αν έπρεπε πραγματικά να δώσουμε έναν ορισμό με όρους ιστορίας της λογοτεχνίας, ε λοιπόν, θα έλεγα ότι: ο Lodge μ' αυτό το βιβλίο επινόησε τον πικαρέσκο ακαδημαϊκό¹⁰.

Έτσι, τα μυθιστορήματα του David Lodge, περιγράφοντας με ειρωνικό και χλευαστικό τρόπο τη ζωή αυτών που παράγουν βιβλία και ιδέες, δηλαδή των καθηγητών του «διεθνούς μικρόκοσμου», υποτίθεται ότι ενδιαφέρουν όλον τον κόσμο καθώς δίνουν πρόσβαση, μέσα σε μια ψευδοπραγματικότητα, στη ζωή αυτών που κατακλύζουν τον κόσμο με τα βιβλία και τις ιδέες τους. Όλο το διαφορούμενο του εγχειρήματος του Lodge εγγράφεται σ' αυτόν τον πρόλογο που του αποδίδει τις «ακαδημαϊκές δάφνες» για μια άσκηση ανατροπής τόσο λίγο ανατρεπτικής που ευθύς επανενατάσσεται και ερμηνεύεται σύμφωνα με τις πιο τυπικές κατηγορίες της πανεπιστημιακής σκέψης. Ο Eco επισφραγίζει, αν και διατείνεται το αντίθετο, αυτό που πραγματικά διακυβεύεται στο «campus novel» και που εδώ αγγίζει την κανονιστική του μορφή: την καθολίκευση μιας αντίληψης του κόσμου που παράγεται από ένα μικρόκοσμο του οποίου ο λόγος ύπαρξης είναι ακριβώς να παράγει τις αντιλήψεις του κόσμου. Εδώ επίσης, συναθροίζονται όλα τα εξωτερικά σημάδια του πλούτου: παράθεση του Οράτιου στα λατινικά,

κι ύστερα Hawthorne και Joyce στη μοναδική προμετωπίδα και μια επίκληση του Geoffrey Chaucer στον πρόλογο... υπό τύπον όμως παρωδίας που μας κάνει τελικά να πιστέψουμε ότι απορρίπτονται. Το ερμηνευτικό ντελίριο, η υπερθεωριζούσα ακαμψία του δομιστικού λόγου που μπορεί επίσης να παίζει, όπως εδώ, στο διαφορούμενο πεδίο, του αντι-διανοουμενισμού («Δεν πρόκειται για στριπτιζ, πρόκειται για χυδαίο γδύσιμο, το τερψιχορικό ισοδύναμο της ερμηνευτικής ψευδαίσθησης ενός ανακηψίμου νοήματος, η οποία ψευδαίσθηση διατείνεται ότι αν απογυμνώσουμε ένα λογοτεχνικό κείμενο από το ρητορικό του περιτύλιγμα θα ανακαλύψουμε τα απλά και στοιχειώδη γεγονότα που προσπαθεί να μας επικοινωνήσει»¹¹), δεν είναι παρά μια φαινομενική αναστοχαστικότητα και μια παραπλανητική κριτική ματιά σε μια συντεχνία την οποία αυτή η αυτάρεσκη ψευδο-αποστασιοποίηση εφοδιάζει την πραγματικότητα με καινούργιους λόγους για να θεωρεί ότι είναι το κέντρο του κόσμου.

Επίφαση αβανγκαρντισμού και βαθύς ακαδημαϊσμός

Ο Milorad Pavić, Σέρβος πανεπιστημιακός που παίζει την Kristeva στα δάχτυλα, προσπάθησε με τη σειρά του να χρησιμοποιήσει με έμμεσο τρόπο τις καινούριες αντιλήψεις της πολυσημειακής ανάγνωσης και της διακειμενικότητας για να τις αξιοποιήσει στη σύνθεση όλων των μυθιστορημάτων του. Το βιβλίο του *Το Λεξικό των Χαζάρων*, που φέρει τον υπότιτλο *Μυθιστόρημα-λεξικό*¹², ο εκδότης μας συμβουλεύει να μην το διαβάσουμε με τη συνηθισμένη σειρά αλλά «ανάποδα, διαγωνίως, στην τύχη ή ξεκινώντας από τη μέση προς οποιαδήποτε κατεύθυνση».¹³ Έτσι, ο κάθε αναγνώστης θα δημιουργήσει το δικό του βιβλίο, όπως σε μια παρτίδα ντόμινο ή χαρτιών, προσλαμβάνοντας απ' αυτό το λεξικό, όπως κι από έναν καθρέπτη, τόσα όσα θα καταθέσει»¹⁴. Το *Λεξικό* είχε απρόσμενη και πολύ μεγάλη παγκόσμια επιτυχία, καθώς μεταφράστηκε σε είκοσι περίπου γλώσσες. Στο επόμενο βιβλίο του, *Τοπίο ζωγραφισμένο με τσάι*¹⁵, θα χρησιμοποιήσει το μοντέλο των σταυρολέξων, με κάθετη και οριζόντια ανάγνωση, μαύρα τετραγωνάκια, αινιγματικούς ορισμούς και λαβύρινθους μέσα στους οποίους ο αναγνώστης καλείται να χαθεί. Εδώ μπορούμε φυσικά να διακρίνουμε μια επίδραση από το τεράστιο «βιβλίο-puzzle» του Perec, *Ζωή, Οδηγίες Χρήσεως*, αυτό όμως που πρέπει κυρίως να προσέξουμε είναι η επεξεργασία, που επιτυγχάνεται χάρη σε μια οικειότητα με τις καινούριες λογοτεχνικές αναλύσεις, ενός φορμαλιστικού μυθιστορηματος που δηλώνεται ως τέτοιο και το οποίο αυτοπροτείνεται ως λογοτεχνικό παιχνίδι, στο όνομα μιας υποτιθέμενης απομυθοποίησης των ρυθμιστικών κανόνων της μυθιστορηματικής σύνθεσης. Η επανάσταση όμως της μορφής παραμένει μόνο στην επιφάνεια, καθώς κρύβει μια συμβατική αφήγηση, «βιβλίο περιπετειών, αστυνομικό μυθιστόρημα, καβαλιστικό εγχειρίδιο, φανταστικό αφήγημα»¹⁶: Ξαναβρίσκουμε, κάτω από μια φαινομενική πολυπλοκότητα της δομής, όλα τα καλά παλιά τεχνάσματα της λαϊκής λογοτεχνίας: κι εδώ, ο Pavić κολακεύει την υποτιθέμενη eruditio του αναγνώστη, ή του δίνει την ψευδαίσθηση, μέσω αυτής της φιλοπαίγμονος ψευδολογιστικότητας που φαντάζει σοβαρή, ότι είναι σε θέση να μάθει καινούργια και μυστηριώδη πράγματα, που μέχρι τότε του ήταν απρόσιτα.

Τι απομένει άραγε, από τη σημειολογία του παρελθόντος; Κάποιοι ενθουσιασμοί, ηθελημένα δυσνόητοι, πολλές διαφεύσεις και ιδιαί-

τερα ογκώδη μυθιστορήματα που έστρεψαν προς τον κονφορμισμό και την πνευματική κολακεία όλα όσα υποτίθεται ότι θα άλλαζε ριζικά ο κριτικός περί λογοτεχνίας λόγος. «Η δομή είναι στην πραγματικότητα ένα προσομοίωμα του αντικειμένου, αλλά ένα κατευθυνόμενο, ιδιότελες προσομοίωμα, καθώς το προς μίμησην αντικείμενο αναδεικνύει κάποιο πράγμα που παραμένει αόρατο... Ο δομικός άνθρωπος παίρνει το πραγματικό, το απουσνέθει, και στη συνέχεια το ανασυνθέτει: φαινομενικά δεν είναι και τίποτα... Εντούτοις ανάμεσα στα δύο αντικείμενα ή στους δύο τύπους δομιστικής δραστηριότητας, παράγεται κάτι καινούριο, και αυτό το καινούριο δεν είναι τίποτα λιγότερο από το εν γένει νοήσιμο»¹⁷. Οι νεο-στρουκτουραλιστές δεν παράγουν σήμερα παρά το προσομοίωμα ενός προσομοιώματος ξεχνώντας την επιταγή της καινοτομίας: έχουν καταλήξει να θέτουν τη γνώση στην υπηρεσία του κονφορμισμού. ■

Μετάφραση: Γ. Ζακοπούλου

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Επιθεώρηση *Liber*, τεύχος 13, Μάρτιος 1993.
2. Umberto Eco, *Το όνομα του Ρόδου*, μετάφραση Έφη Καλλιφατίδη, εκδόσεις Γνώση.
3. David Lodge, *Small World*, Penguin, Λονδίνο, 1984 (ελληνική μετάφραση υπό έκδοση από τις εκδόσεις Πόλις. Βλέπε επίσης τα μυθιστορήματα του *Nice Work*, ελληνική μετάφραση: *Όπτε γάτα ούτε ζημιά*, εκδόσεις Bell· ακόμη το *Changing Places*, ελληνική μετάφραση υπό έκδοση από τις εκδόσεις Πόλις.)
4. Franco Ferrucci, *La Création, autobiographie de Dieu*, Payot, 1990.
5. Milorad Pavić, *Le Dictionnaire Khazar, Belfond*, 1988. (Ελληνική έκδοση: *Το Λεξικό των Χαζάρων*, μετάφραση Λεωνίδα Χατζηπροδρομίτη, Αθήνα, Ηρόδοτος, 1991.)
6. Συνέντευξη με το συγγραφέα, Οκτώβριος 1991.
7. Συνέντευξη με το συγγραφέα, Μάιος 1991.
8. Pierre Nora, «L' évolution du best seller», στο *Le grand Atlas des littératures*, Παρίσι, Encyclopaedia Universalis, 1990, σελ. 396-397.
9. Umberto Eco, *Το Εκκρεμές του Φουκώ*, μετάφραση Έφη Καλλιφατίδη, εκδόσεις Γνώση.
10. Umberto Eco, πρόλογος στη γαλλική έκδοση του *Small World: Un tout petit monde*, Παρίσι, Rivages, 1991.
11. Umberto Eco, *ό.π.*
12. Milorad Pavić, *ό.π.*
13. Milorad Pavić, *ό.π.*
14. Milorad Pavić, *ό.π.*
15. Milorad Pavić, *Paysage peint avec du thé*, Belfond, 1990.
16. Milorad Pavić, *Dictionnaire Khazar*, *ό.π.*
17. Roland Barthes, «L' Acte Structuraliste» στο *Essais Critiques*, Παρίσι, Seuil, 1964, σ. 214-215.